

НІС МОРТУІ ВІВУНТ ЕТ МУТІ ЛОКУНТУР

[Рец. на кн.: *Фомин М.В.* Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV–X вв.). Харьков: Коллегиум, 2011, 290 с.]

Розташований за межами сучасної міської забудови Херсонес (Херсон) для історичної науки є унікальною пам'яткою. В той же час, Херсон як провінційне місто Візантії досить рідко потрапляв на сторінки писемних джерел, тому першочергового значення в його дослідженні набувають археологічні джерела.

Варто відмітити, що вивчення Херсонеса (Херсона) важливе не лише для візантиністики, а й історії України, особливо доби Середньовіччя. Адже саме Корсунь-Херсон відіграв видатну роль у запровадженні християнства на Русі¹, релігії, що стала формотворчою для української культури.

Попри те, що Херсонес (Херсон) досліджується вже понад 200 років², з них понад 100 – систематично, ціла низка питань залишаються маловивченими, серед них і проблема утвердження християнства в місті. Саме на висвітлення цих питань і спрямована монографія М. Фоміна. Безпосереднім предметом дослідження автор обрав поховальну традицію і обряд. На сьогодні поховальні комплекси Херсонеса ще не стали “звичним” об'єктом візантійської археології³, що визначає актуальність рецензованого дослідження. Тут також варто відмітити, що окрім безпосереднього відображення релігійних уявлень поховальні пам'ятки дають змогу відповісти на цілу низку інших питань, як, наприклад, соціальна стратиграфія суспільства, елементи пережитку античного спадку в культурі міста тощо. Значення поховальних комплексів для історії міста відзначається і тим, як зауважує сам М. Фомін, що “період поширення християнства, поступове посилення його ролі серед городян і остаточна перемога нової релігії в Херсонесі – Херсоні співпадають з часом формування християнської поховальної традиції і обряду в цілому” (с. 38), що надає цим пам'яткам особливого значення. Щодо цієї теми, то Херсонес дає багатющий матеріал – на сьогодні відкрито понад 5000 поховальних комплекси.

¹ Див.: *Зубарь В.М., Павленко Ю.В.* Херсонес Таврический и проникновение христианства на Русь. К., 1988, 208 с.

² Див.: *Гриневич К.Э.* Сто лет херсонесских раскопок (1827–1927). Севастополь, 1917, 51 с.; *Зубарь В.М.* Летопись археологических исследований Херсонеса – Херсона и его окружи (1914–2005 гг.). Т. 1: 1914 г. – начало 60-х гг. XX; Т. 2: 60-е гг. XX в. – 2005 г. // МАИЭТ, Supplementum, вып. 6. Симферополь, 2009, 491 с.

³ Див.: *Сазанов А.В.* Византийская археология: проблемы и методы // Херсонесский сборник. Севастополь, 1996, вып. 7, с. 5–12; *Колокольцева Ю.А.* Византийская археология: предмет, метод, специфика // Мир Византии. Материалы Междунар. науч. семинара (г. Белгород, 27–28 окт.) / Отв. ред.-сост. Н.Н. Болгов. Белгород, 2007, с. 169–172.

Таким чином монографія М. Фоміна, що підготовлена за кандидатською дисертацією⁴, є першою спробою цілісного, комплексного дослідження ранньосередньовічних поховальних пам'яток Херсонеса. Враховуючи малодослідженість питання, автор цілком логічно обмежується в своєму дослідженні поховальними пам'ятками лише з Херсонеса і його найближчої околиці.

Однак одразу варто відмітити, що чітко окресливши предмет дослідження, в роботі не зовсім коректно прописана нижня хронологічна межа як кінець III–IV ст., що обумовлено “часом появи християнської общини в місті” (с. 6). Адже можна припустити, що перші християнські общини мали виникнути в місті значно раніше. Тим більше сам М. Фомін в іншому місці відмічає, що “перше знайомство з новою релігією мало відбутись уже наприкінці I ст.” (с. 117). На початок IV ст. християнська релігія постає вже терпимою в імперії (медіоланський едикт 314 р.), а отже і в Херсонесі як складовій частині держави, хоча, безумовно, з усіма обмовками. Проте в другому розділі нижню хронологічну межу (кінець III–IV ст.) автор обґрунтовує тим, що саме тоді “з’являються перші християнські пам’ятки на території некрополя” (с. 39), що видається більш прийнятним. Натомість у монографії чітко означена верхня хронологічна межа – X ст., що визначається остаточним переміщенням кладовищ у межі міста (с. 6). Таким чином дослідження охоплює період з III–IV до X ст. включно.

Книга складається з трьох розділів. У першому “Історія вивчення, джерела та історіографія ранньосередньовічного поховального обряду і традиції Херсонеса-Херсона”, традиційно, автор дає огляд і аналіз історіографії та джерельної бази. Власне історіографічному аналізу передую огляд історії дослідження Херсонеса, який поділяється на чотири етапи.

Перший визначається спорадичними дослідженнями пам’ятки і датується кінцем XVIII–1888 р. В цьому періоді особливу увагу автор приділяє постаті графа О. Уварова (с. 14–15). Другий етап М. Фомін визначає 1888–1914 рр., що обумовлено передачею археологічних досліджень Херсонеса під контроль Археологічної комісії, представником якої на місці був К. Косцюшко-Валюжинич. Саме в цей період на території пам’ятки розпочались систематичні дослідження, відповідно, вперше в науковий обіг були введені “звіти”, що друкувалися в “Известиях” Археологічної комісії. Наступний – 3-й етап автором датується досить широко – 1920-ми – 1991 рр.

⁴ Фомін М.В. Поховальна традиція та обряд у візантійському Херсоні (IV–X ст.): Автореф. дис. ... канд. і. н. Харків., 2010, 21 с.

Фактично нижньою межею є 1925 р., коли був відкритий Херсонеський музей. Відповідно, останній – 4-й період виділено як кінець ХХ – початок ХХІ ст. Проте сам огляд історії досліджень некрополей Херсонеса дається строго хронологічно і за змістом вичерпно.

Однак автор не зазначає, який принцип покладено в основу періодизації. Якщо перший період визначено бездоганно і його можна назвати “донауковим”, то вже в другому, пов’язаному з діяльністю Археологічної комісії, виникає питання, чи припинила вона свій контроль над пам’яткою в 1914 р.? Початок Великої війни призвів до згортання асигнувань держави загалом на науку і культуру, що, природно, негативно позначилось і на дослідженні Херсонеса. З наукової точки зору доцільним є виділення 1925 р. – появи музею як межової, однак зовсім не зрозумілою залишається доля Херсонеса і його поховальних пам’яток у період 1914–1925 рр. Не зрозуміло, чи були в цей період втрати якихось пам’яток, руйнування чи пограбування поховальних комплексів? Так само дискусійною є й дата 1991 р., що, очевидно, позначає проголошення незалежності Україною і розпадом СРСР. Однак з монографії не зрозуміло, чи сталися в 1991 р. якісь принципові зміни в дослідженні пам’ятки, щоб виділити окремий науковий період. Таким чином, цілком слушно уникнувши в періодизації радянського штампі поділу на “дожовтневий” та “радянський” періоди, автор повністю не зміг оминати політичну складову з 1991 р. Натомість у межах третього періоду автор виокремлює 1975 р., коли відбулось “суттєве зрушення в дослідженні заміського некрополю” (с. 22), що було пов’язано з початком робіт на пам’ятці Античного відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Зубаря. Логічним було б виділити цю дату як межову у періодизації херсонеських досліджень.

Власне в огляді історіографії М. Фомін зупиняється лише на українських та російських дослідженнях переважно узагальненого характеру. Попри, на перший погляд, фрагментарність такого підходу, він видається цілком слушним. У ситуації відсутності спеціальних цілісних досліджень з зазначеної теми, в тому числі в зарубіжній науці, перерахунок згадок про поховальні пам’ятки лише переобтяжив би монографію зайвою інформацією. Так само цілком виправданим є залучення дотичної історіографії, що стосується поховальних пам’яток античного періоду. Логічним виглядає і проблемний поділ історіографії, де автор виділяє такі блоки, як: 1) проблема часу християнізації міста; 2) датування розписних склепів Херсонеса і 3) питання визначення меж середньовічного цвинтаря. Однак

не зовсім зрозумілим у контексті теми монографії є історіографічний розбір статті А. Романчук, присвяченої постаті К. Косцюшко-Валюжинича⁵.

Джерельну базу дослідження автор поділяє на 5 видів: 1) археологічні джерела; 2) нумізматичні; 3) писемні, насамперед агіографічні; 4) епіграфічні (епітафії) і 5) антропологічні. Загалом джерельна база є вичерпною, однак видається доцільним виділити в окрему групу “речові” джерела, куди увійшли б, наприклад, скляні посудини та світильники з поховальних комплексів, що в монографії розглядаються в підрозділі археологічних джерел.

Наступні два розділи безпосередньо присвячені висвітленню теми дослідження: “Поховальна традиція і поховання Херсонеса-Херсона”, що, фактично, розрізняються лише періодизацією. Так, розділ II присвячено IV–V ст., відповідно III-й – VI–X ст.

Цілком логічно М. Фомін розпочинає розкриття теми з підрозділу 2.1.1 “Формування християнської общини”, з одного з найдискусійніших питань історії ранньосередньовічного Херсонеса, однак, знову ж, варто було б чітко визначити саме поняття “община”. Щодо часу її появи, на сьогодні в науці існує дві основні точки зору: одна група дослідників відносить цей процес у місті на IV–V ст.⁶, натомість друга – на кінець III–IV ст.⁷ М. Фомін фактично приєднується до другої групи і стверджує, що “перше знайомство з новим вченням могло статись ще в перші віки н. е., але християнська община сформувалась лише на кінець III – початок IV ст. і була нечисленною і маловпливовою” (с. 49). Знайомству херсонеситів з новою релігією ще наприкінці I – початку II ст., на думку автора, сприяли економічні зв’язки “Херсона з провінціями Римської імперії і, особливо, з Малою Азією, де християнство... на II ст. уже мало широкий вплив” (с. 44), відтак дослідник припускає, що першими християнами в Херсонесі були саме вихідці з Малої Азії (с. 49). Щодо даних “Життя св. єпископів херсонських” М. Фомін приходить до висновку, що події,

⁵ Романчук А.И. К.К. Косцюшко-Валюжинич (1847–1907) // Археологія, 1991, № 2, с. 111–121.

⁶ Див., наприклад: *Зубарь В.М.* Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. К., 1991, с. 8–29; *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2000, с. 157; *Цукерман К.* Епископы и гарнизон Херсона в IV веке // МАИЭТ, 1994, вып. 4, с. 545–561.

⁷ Див., наприклад: *Бертье-Делегард А.Л.* О Херсонесе. Крестообразный храм – Крещальня – Крепостная ограда // ИАН, 1907, вып. 21, с. 60–64; *Кулаковский Ю.А.* Прошлое Тавриды. К., 1914, с. 51–52; *Беляев С.А.* Христианская топография Херсонеса. Постановка вопроса, история изучения и современное положение // Рождественские чтения. Церковные древности. Сборник докладов. М., 1999, с. 3–49; *Хрушкова Л.Г.* Христианские памятники Крыма (состояние изучения) // ВВ, 2004, т. 63, с. 169.

описані в пам'ятці, відбулись “задовго до 80-х років IV ст.” (с. 45). Однак щодо часу виникнення херсонеської єпархії, чому присвячено підрозділ 2.1.2, М. Фомін пристає до загальноприйнятого погляду на її виникнення у 80-х рр. IV ст. (с. 50).

З поширенням християнства в Херсонесі пов'язує автор витіснення в місті обряду кремації інгумацією, а не з загальним поширенням в імперії східних синкретичних культів, як то інколи розглядається в історіографії⁸ (с. 46). В цьому контексті важливим є висновок дослідника, що “зміна... релігійних уявлень сім'ї не приводила до зміни поховальних споруд” (с. 48, 118), чим пояснюється продовження використання склепів попереднього часу і в християнську епоху – власне від античності до X ст., що було однією з особливостей християнських поховань Херсонеса.

Однак автор дещо собі перечить стверджуючи, що у Середні віки склепи належали не окремім сім'ї, а всій християнській общині (с. 72), тим більше, що в дослідженні часто мовиться саме про сімейні склепи (наприклад, с. 105, 118).

Щодо базового питання розглядуваної теми – ідентифікації поховань, автор приходять до висновку, що такі “традиційні” атрибути християнських поховань, як зорієнтованість тіла по осі схід – захід, схрещення рук на грудях тощо, в херсонеських пам'ятках строго не витримані. Таким чином, ключовим критерієм є знаходження в похованнях предметів, з явно вираженою християнською символікою (с. 66, 119). До останніх автор відносить кубки з написами “пий, радій” і “та буде милостивий до мене Бог” (с. 79); світильники з християнською символікою (зображення риби, чотирипелюсткові розетки тощо), свічки, лампади, натільні хрести тощо (с. 78–82). Натомість наявність у похованнях монет, а також інших звичайних побутових предметів, вказує на збереження дохристиянських традицій у новому культі (с. 87). Однак, і на сьогодні залишається дискусійною атрибуція скляних посудин з червоною рідиною⁹. За припущенням М. Фоміна, в них поміщався освячений “елей, який використовували при требі соборування померлого” (с. 81).

Поховальний інвентар у VI–X ст. помітно скорочується порівняно з V–VI ст. (с. 178). З VII ст. зникають колби-бальзамарії, що, на думку

⁸ Наприклад: *Зубарь В.М., Хворостяний А.И.* От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина IV вв.). К., 2000, с. 54; *Шевченко Т.М.* Особливості релігійного світогляду населення античного Херсонеса: Автореф. ... канд. і. н. К., 2008, с. 10.

⁹ Див., наприклад: *Покровский Н.В.* Очерки памятников христианского искусства. СПб., 1990, с. 28.

дослідника, було пов'язано з арабськими завоюваннями територій, де традиційно виготовлялись ароматичні олії, що використовувались і для елеосвячення. Таким чином “якщо до VII ст. в поховання поміщали цілу, хай і невелику посудину, наповнену елеєм, то тепер, очевидно, могли обмежуватись декількома каплями, що возливались безпосереднього на покійного” (с. 181).

Власне формування християнського кладовища розглядається в підрозділах 2.1 і 3.1. У зв'язку з цим М. Фомін зупиняється і на питанні спорудження перших церков та аналізує інші пам'ятки (світильники, зображення тощо), з явно вираженою християнською символікою. Дослідник пропонує висновок, що початок формування може бути віднесеним до кінця III – початку IV ст., “однак християнське кладовище як цілісна організація... склалось лише на кінець V ст.” (с. 53).

М. Фомін чи не вперше в науці чітко відмітив, що херсонський “некрополь фактично неперервною лінією опоясував місто по всій довжині від Пісчаної до Карантинної бухти” (с. 124), хоча з дослідницькою метою поділяє його на такі ділянки: 1) Кладовище за Західною оборонною стіною (с. 124–128), що функціонувало до IX–X ст. Його характерною рисою було багаторазове використання поховальних споруд; у кінці VIII – початку IX ст. культовим центром цього кладовища став монастирський комплекс з церквою св. Созонта; 2) Некрополь за Південною оборонною стіною (с. 128–131), що також, за висновками автора, функціонував у середні віки, центром якого був храмовий комплекс на Дівичій гірці; 3) Некрополь у районі Карантинної бухти (с. 131–140) також продовжував функціонувати з використанням склепів античної епохи. Центром цього кладовища з кінця VI – початку VII ст. був монастир Богородиці Влахернської. Територія кладовища була поділена на три частини, кожна з яких мала свій храм.

Протягом VI–X ст. Херсон перетворився на значний християнський центр, що відіграв важливу роль у місіонерській діяльності візантійської церкви серед навколишніх народів. Саме в цей час на зміну замському некрополю прийшли внутрішньоміські поховання. Таким чином, як влучно пише М. Фомін: “стирається строго фіксована грань між “містом живих” і “містом мертвих” (с. 140–141). Перші могили в межах міста виникли в VI–VII ст. і можна цілком погодитись з автором, що вони належали духовенству, а також місцевій знаті (с. 169). Однак “практика влаштування поховань поза лінією міських стін, на різних ділянках кладовища зберігається в Херсоні протягом всього раннього середньовіччя” (с. 124).

Серед внутрішньоміських поховальних комплексів, М. Фомін зосереджує увагу на таких: 1) Мартирії при базиліакальних комплексах (с. 145–165) (Уварівська базиліка – місце поховання херсонського єпископату (с. 148); Західна базиліка – меморіальний комплекс, пов'язаний з пам'яттю св. єпископа Василя; Східна базиліка – один з найбільших поховальних комплексів міста); 2) окремо розглядаються внутрішньохрамові поховання (с. 165–171) (Північна базиліка; базиліка 1932 р.; базиліка Крузе; квартальні поховальні храми, що являли собою завершений етап формування поховальної традиції Херсона).

Для історії Херсонеса важливим є висновок М. Фомина, що “явного скорочення площі некрополя з IV ст. не спостерігається” (с. 61, 123)¹⁰, що спростовує думку про занепад міста в цей період і різке скорочення населення.

Самі поховання і поховальні пам'ятки аналізуються в підрозділі 3.2. Серед поховальних споруд автор виділяє склепи (с. 172–177) і, власне, могили (с. 177). Відмічає дослідник і те, що до кінця досліджуваного періоду з поховальної практики витісняються надгробки (с. 181–182), що пояснюється втратою епітафією свого значення. За припущенням М. Фомина її роль “починають виконувати поминальні списки, що зберігалися в церквах, прихожанами яких були померлі” (с. 78).

Початок формування християнської поховальної традиції і обряду в Херсонесі автор також датує кінцем III – початком IV ст. (с. 54–59). Проте саму реконструкцію обряду і традиції М. Фомін проводить переважно за аналогією, хоча й відмічає, що цей метод для раннього періоду є малоприйнятним. Власне херсонеську особливість виявити не вдається. Враховуючи фрагментарність даних, з автором на разі доводиться просто погоджуватись або ні. За висновками дослідника, лише на X ст. сформувались поховальна традиція і обряд, що з деякими змінами дійшли до нашого часу (с. 122, 202, 211).

В монографії подана приблизна реконструкція організації похорон (підпункт 3.2.2). За аналогію дослідник бере практику Константинополя. Така паралель є досить дискусійною, адже столиця завжди вирізняється від провінції в організації своєї життєдіяльності. Однак далі дослідник слушно відмічає, що похорони могли відбуватись у “відповідності з місцевими традиціями і звичаями” (с. 193). Спірним є і припущення дослідника, що “видатки на поховання, найімовірніше, брала на себе церква, таким чином, підкреслюючи рівне право всіх на народження і на похорони”

¹⁰ Пор.: *Якобсон А.Л.* Раннесредневековый Херсонес. Очерк истории материальной культуры // МИА. М., 1959, № 63, с. 251.

(с. 183). Ця рівність суперечить іншим висновкам автора про соціальну стратиграфію суспільства, що прослідковується за поховальними пам'ятками (наприклад, с. 191). Скоріше, йдеться про те, що церква брала на себе похорон лише незаможної частини херсонського соціуму.

М. Фомін припускає застосування в місті і атонської поховальної традиції. В Херсоні такі поховання здійснювались у кістницях комплексу Західної базилики; ймовірно, в Заміському монастирі Богородиці Влахернської; цілком можливо, що кімітірії-“кістотеки” могли бути при Уварівській базиліці та низці інших (с. 190–191). Враховуючи, що атонська традиція поширена насамперед у середовищі монашества, “наявність таких поховань при церквах Херсона може бути опосередкованим підтвердженням приналежності деяких храмів саме до монастирських комплексів, хоча максимально впевнено про це можна говорити лиш щодо комплексу “дома св. Леонтія”, на північно-західній околиці міста” (с. 191).

Прослідковується на херсонських пам'ятках і обряд поминання і панахид, на що вказує наявність у могилах свічників і залишок християнських трапез, а головне – каплиць і церков при цвинтарях (с. 193–196).

Цікавим для історії ідей є розділ 2.3 “Формування християнських уявлень про смерть серед жителів Херсонеса”. В цьому питанні зміни світоглядних парадигм херсонеситів не є унікальними. Місцевого матеріалу надзвичайно мало. Однак висновки М. Фоміна є достатньо обґрунтованими, насамперед на основі епіграфічного матеріалу. Так, автор відмічає, що “ранні християнські надгробки зазвичай містять лише імена покійних. Окрім того, короткі молитви, що трапляються, ... звернені до Бога як Судді з надією на прощення, милість щодо почившого” (с. 85). Долучає автор до дослідження і розписи ранньохристиянських склепів і надгробків Херсонеса. На сьогодні відкрито 13 поховальних споруд, що містять фрески і малюнки (що складає 0.37% досліджених поховальних пам'яток). Дослідник приходить до висновку, що смерть сприймалась як третє народження, на що вказує традиція поховання в хрещальнях-меморіях. Наприклад, такі поховання були виявлені в хрещальні при Північному заміському храмі (с. 86, 120).

Загалом автор приєднується до думки, що поява розписних християнських склепів пов'язана з сирійсько-християнським впливом на становлення християнства у місті. Однак у цьому контексті дискусійним є висновок, що численні зображення кораблів у склепі 1/2006 можуть вказувати на його належність сім'ї, пов'язаній з морем (с. 105), адже корабель є поширеним християнським символом. Хоча, можливо, що тут поєдналась життєва практика з християнською символікою.

Для християнської топографії цікавим є дослідження М. Фоміна становлення некрополя Херсонеса як сакрального топосу міста¹¹. Одним з перших сакральних топосів Херсонеса став “кам’яний стовп” з хрестом, що був установлений, на думку вченого, на місці загибелі єпископа Василя, одного з перших проповідників нової віри в місті. Саме з іменем цього святого М. Фомін пов’язує відомий з літописів¹² корсунський хрестоподібний храм св. Василя (Василя), збудований у ранньому середньовіччі на агорі (храм № 27) (с. 89). З цим самим святим автор пов’язує і гробничний храм “Г”, що в пізніший час входив до комплексу Західної базилики, а також підземний храм-меморій на головній вулиці, споруджений на місці печери, в якій ніби то ховався святий (с. 90–93).

Окремо М. Фомін зосереджує увагу на такому важливому питанні християнського культу, як пошанування мощей святих у херсонських храмах (підрозділ 3.2.3). Автор відмічає, що в Херсоні відомо кілька типів отворів покладання мощів. Наприклад, у вівтарній частині Західної базилики був виявлений хрестоподібний отвір, вирублений у скелі. Подібні отвори могли бути під вівтарями базилики 1935 р. та Уварівської (с. 197). Натомість заглиблення для ковчега з мощами церкви Богородиці Влахернської як і храма № 19 мали прямокутну форму (с. 197–198). Загалом М. Фомін слушно припускає, що “в кожній херсонській церкві були наявними мощі чи частинки мощей святих” (с. 199). Ця традиція згодом перейшла з Херсона-Корсуна і на Русь.

З почитаннями херсонітами мощей св. папи римського Климента автор пов’язує “дім св. Леонтія” та єпископський католікон св. апостолів Петра і Павла (“велика базилика”). Однак зовсім необґрунтованим є висновок дослідника, що глава папи Климента, вивезена Володимиром Святим у Київ, “і сьогодні знаходиться в печерах Києво-Печерської лаври” (с. 198). Як відомо, святиня зникла в XIII ст. і місце її зберігання не відоме¹³. Так само дискусійним є висновок щодо саркофага Ярослава Муд-

¹¹ Пор.: *Иванов А.В.* Внутригородские некрополи конца X–XIV вв. как элемент исторической топографии византийского Херсона // *Древности* 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вип. 11. Харьков, 2012, с. 211–222.

¹² Розповідь про хрещення Володимира під 988 р.: “Крести же ся в церкви святого Василья, и есть церкви та стояци въ Корсунѣ градѣ, на мѣстѣ посреди града, идѣже торгѣ дѣють корсуныяне” [Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., статьи и комм. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – Изд-ние 2-е, испр. и допол. СПб., 1999, с. 50].

¹³ Див.: *Айналов Д.* Доля київського художнього спадку / Пер. Д. Гордієнка // *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: Збірка наук. праць, присв. 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.)* / Від. ред. д. іст. наук, проф., член-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2012, с. 132; *Верещина Н.В.* Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси. Одесса, 2011, с. 106.

рого, в якому автор приєднується до позиції, що він є “відомим “кам’яним гробом” Климента Римського” (с. 70–71).

В ході дослідження паралельно з розкриттям основної теми, автором розкрито цілу низку дискусійних питань історії ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона. Так, у контексті розгляду кладовища біля Карантинної балки проведено ґрунтовне дослідження Влахернського комплексу, що “являв собою випадок поєднання культових, меморіальних і цілительних функцій” (с. 140). Цікавим є висновок дослідника, що хрестоподібні меморіальні церкви на великій агорі і на кладовищі в Карантинній балці, хрестоподібні каплиці-кімітірії при Західному і Східному базилікальних комплексах виникли під впливом церкви св. Апостолів у Константинополі (с. 142). На сьогодні загрозливого характеру набуло пограбування пам’яток, як писемних, так і археологічних. Тому важливо, що М. Фомін мародерів прямо називає “грабіжниками” (с. 96), а не нейтрально “чорними археологами”, як то на сьогодні переважно прийнято. Наука не може бути поза суспільством і вчені мають висловлювати своє ставлення до тих чи тих подій і явищ, особливо в сфері культури, освіти та, власне, науки.

Значну цінність містить бібліографія дослідження, що нараховує 569 позицій. Однак недоліком її оформлення є порушення алфавітного порядку, починаючи з позиції 545, що знижує самодостатність бібліографії. Інформативно значно доповнюють монографію додатки, що містять як плани-схеми поховань, так і зображення поховальних пам’яток. Особливо варто відмітити цінність доданих мап Херсонеса з позначенням замських (додаток Б, мал. 1) і внутрішньоміських поховань (додаток Б, мал. 2).

Таким чином монографія М. Фоміна є вагомим внеском як в українську історіографію, так і візантиністику загалом. Монографія вирізняється захопливим викладом матеріалу і сміливими висновками. Автору вдалось створити новаторське дослідження, вперше ввести в науковий обіг значний джерельний матеріал, окреслити ціле коло дослідницьких проблем, що відкриває значні перспективи у дальших дослідженнях як Херсонеса, так і взагалі поширення і утвердження християнства та землях України-Руси. На відміну від багатьох вітчизняних колег-археологів, в яких за артефактами не видно людини, власне творця історії, М. Фоміну вдалось подати живий виклад і змусити заговорити завідомо мовчазний матеріал.

Дмитро Гордієнко